

ЕЛЬ БРУГ

НОВЕЛЯ УІДИ.

— Коли тебе питати-муть, Пальмо, ти не кажи нічого — мовила їй мати. — Нехай випитують про що хочуть, ти не відповідай ні на що. Нічогоїсьню, чуєш? Ні пари з уст. Тобі не можна говорити неправди, але тим більше не сьмієш сказати їм правду. Ти лиш мовчи, ще раз мовчи, хоч би вони не знати що робили або казали. Розумієш мене, моя ти потіхо?

— Певно, що розумію, — сказала Пальма.

Вона була десятилітня дитина, сильна і над вік висока; при тім струнка, жвава і гнучка як бамбусовий пенъ у їх старім огороді. Була гарна тою ясною, теплою красою, якою сяють ангели на малюнках Павла Веронезе; цьвіт її лица подавав на сніги в льомбардських Альпах, коли займуть ся заревом раннього сонця; а очі мала темні, великі, що гляділи сьміло з під рівно зарисованих брів.

Вона відповіла своїй молодій мамі просто: „Розумію“.

Її мати, Сільвія Долябелля, поглянула на неї в задумі. Такий слабій, хиткій лодці вона завірила всі свої сьвятощі і скарби.

— Житє твого батька у тебе в руках, — прошепотіла.

Пальма рушила головою. В її очах засьвітила нетерпеливість, що немов то казала: „І по що повторяти те саме два рази?“ Вона була мовчазлива дитина.

— Моя ти найдорожша, не будь така поважна — шепотіла Сільвія Долябелля. — Ти ще, дитинко, за молода, аби брати на себе таку тяжку журу; від неї щемить моє серце.

Пальма відсунула з над очий своє гарне волосся. — Я мала — сказала — але сильна. Ти можеш мені завітрити, мамуню. Він усе мені вірить.

Вона мала на думці свого батька.

— Я тобі вірю, серце, — сказала мати. — Адже ти такий малий спіжевий *angiolino*; ти, Пальмо, твердого серця. Коли тебе притиснути до грудий, ти якась штивна і студена, зовсім не така, як інші діти. І ти для мене не така, як для него; ти його більше любиш, Пальмо.

І нещасна жінка заплакала. Дитина почервоніла. Вона не відпирала ся тої провини.

— То інша річ, — відповіла за хвилю. — Але я тебе також люблю, мамцю. Лише ти хочеш, аби я се сказала, а мені якось ніяково про се говорити. Про такі річи не треба говорити; вони лежать гон, гон, глибоко — деє дуже а дуже глибоко.

— Ти якась чудна, дитино — сказала мати зітхаючи. — Я не можу зрозуміти тебе. Ти за багато наслухала ся сумних річий і чула не одно надто може незрозуміле на твої літа. Тобі треба би ще бути безжурною як ягнятко і скакати весело, ніби молода коза.

— А їх вішають на цвяхах і калічать на смерть — сказала Пальма.

Вона бачила їх повішених оттак у темних як печера склепах на старім місті, а їх жалібне бляєне звеніло їй ночами в ухах і в повітрі вона зачувала запах крові. Через те вона не брала ніколи до уст великогодного баранця, ані не їла козини на зелені сьвята.

Мати всміхала ся добродушно, але батько своїм лагідним, поважним голосом сказав: — Добре робиш, моя мала потіхо.

Було се ще за добрих часів на Галярате, за днів, що так давно вже минули для Пальми і її матері, ще перед ув'язненням Лелія Долябеллі, коли вони всі жили разом

у старім домі з тринадцятого віку, при площі, що в давнину називала ся площею Паскі.

Долябелля був чоловік молодий: він оженив ся вчасно з гарною, але не надто розумною дівчиною; по ремеслу був адвокатом, але всім серцем, душею і розумом жив для добра простого люду і працював над наукою будущини. В Італіє любив його несказано, а його струнка стать, миле лице і голосна, срібна бесіда звісні були скрізь по цілій Ломбардії. Одної нещасної днини власть звернула своє ухо на ті його прилюдні промови.

Було се за часів, коли Франческо Кріспі наслідував своїм звірським, нікчемним способом проскрипції Суллі. Заведено всюди возні (доразні) суди, по вязницях томили ся сотки людей, що не прогрішили ся нічим, крім горячого бажання правди і волі. З ними пішов під ключ і Долябелля під звичайним закидом, що сіє клясову зависть і бунтує проти влади. Ось чому його жінка сказала до доньки: „Не говори нічого, ні правди ні неправди“.

— Хоч би порізали мене на кусні, не довідають ся від мене ні слова — думала собі дівчина, подібно як шлюбувала вже перед нею не одна на прастарій італійській землиці.

Як щасливо жило ся їм у тім старім домі, що рознав ся тепер, ніби струшене бурєю пташаче гніздо! Вони справді чули над своїми головами захист його затишного даху, того дорогого, старого, темного, привітного дому з золотими листовками попід стелею, з блідими малюнками аль фреско на стінах, з високими, кованими дверми, крученими сходами і кусником города, що дрімав супокійно між високими, холодними мурами, порослими зеленим мохом, повоем і лавром.

Лиш того, що був його сонцем і підвалиною, його владикою і паном, не було там — не вернути там йому ніколи! Вже ніколи не задзвонять його кроки по камінню в тихій уличці. Його усьміх ніколи більше не розсвітить мрачного склепіння сходів. Вона ніколи вже не сяде під вікном, виглядати крізь залізні крати його повороту. Навіть хоч би він і утік, хоч би й жив, сюди йому більше не вернути. Вона се добре знала і сей тягар був за тяж-

кий на її молоді літа. Вона була ще малою дитиною, а знала вже „*maggior dolore*“ Данта.

— Він же не зробив нічого злого — сказала вона до одного старого знайомого, його приятеля, а свого хресного батька.

— Він любив людей — сказав гірко старий вояк-Іарі-бальдієць. — Нема другого звіря, так недбалого на своїх добродіє, так нікчемно зрадливого і так скорого забудька, як чоловік.

— Я знаю — сказала Пальма, і їй видало ся, немов би вона жила вже сотки літ і була стара як мала церков сьвятого Петра, а згадані ними випадки стали ся ще перед Христом.

Вона сиділа одного літнього ранка зі своїм батьком у огороді під циприсом, як увійшла несподівано поліція і без усякого питання схопила його, приложила до висків револьвери і закувала в кайдани. — В чім я провинив ся? — спитав він супокійно. Однак вони відповіли лише прокльонами, два їх витягнули його крізь задні дверці від огорода, відтрунувши дитину на бік, а иньші перелукали весь дім, перетрясли бюро, шафи і позабирали папери.

— Успокій ся, дитино; я за годину верну; се лиш помилка — сказав він. Відтак замкнули ся за ним двері і вона лишила ся сама, а тимчасом уоружені посіпаки розбивали замки, перетрясали шуфляди, вибирали папери і листи і печатали їх.

Але він не вертав; ні за годину, ні за день, ні за тиждень, ні за місяць. Його переведено в иньше місто, в иньшу провінцію, аби поставити його перед воєнний суд і вони не чули від него нічогоїсїнько, лиш чули дещо про него, з оповіданя, від приятелів і з поступової преси. Її мама мала трохи гроший на чорну годину і з того жили; старий, почорнілий дім належав до них. Мати попродала свої чудові перли, стару срібну посуду і иньші дорогоцінності, аби заплатити адвокатам за оборону. Але трибунал не позволяв таким в'язням, як він, брати собі оборонців, крім визначеного на ту ціль жеребом військового.

Ні Пальма, ні її мати не багато тут розуміли; вони були як та серна з сернятком, що бачуть, як їх одинокого оборонцю, сернюка, роздерли пси далеко на полі; вони стрижуть ушима, видивлюють очі і блеють жалібно, безпомічні і беззахистні.

Сусіди і приятелі не забували їх, се правда, але бояли ся показувати надто співчутя, аби не попасти ся самим у халепу. Великий страх пішов був у тім часі по краю, в дев'яносто четвертім році сего віку. Всі мешканці Іалярате пересвідчені були сьвято, що Леліо Долябелля невинний і чистий як лелія. Йому закинули зраду, творенє тайного заговору, агітацію, підбурюванє одної суспільної кляси проти другої, голошенє небезпечних наук. Їм страх було показувати співчутє для него або його родини, бо се значило стягнути на себе підозріне, домові ревізії або й вязницю.

Лихе правительство, то ніби отруя в крові народа; воно вялить сам стриж його устрою і робить героїв нікчемними страхополохами. Коли вам годі сісти в каварні за столом, аби не доторкнути ліктем шпіона, годі зробити кілька кроків, аби не почути за собою дзвенькоту шаблі, годі заговорити про першу ліпшу новину політичну, аби не наразити ся на те, що рука детектива схопить вас за ковнір, ви тратите власть над собою і як каже Жорж Даріян, стаєте не тим, не боязливым, але нікчемним страхополохом.

Коли мати сказала в присутности Пальми, що не були би діждали ся того смутку і нужди, як би він був лиш більше дбав за власне добро, пильнував більше свого діла і не мішав ся до державних непорядків і недолі простого люду, здавало ся, що в очах Пальми загоріла вся її палка душа. Її очі говорили без слів: „Ти його жінка, а я його донька; ми належимо до него; не вжеж годі нам бути бодай достойними його?“

Бідна Сільвія зітхнула і замовкла. Вона не сміла сказати того, що думала: „І щож доброго зробив він своїми бесідами і своїм альтруїзмом? Не завів його вплив иньших молодих людей на вигнанє або в тюрму? Не ридало за ними більше жінок, як вона? І що помогли його

зусилля? Адже-ж його прихильники пішли у розтіч, ніби стадо овець! Хто заховав ся безпечно, а хто пішов просто під ніж. Що він тут в силі змінити? Яка йому надгорода за їх сирітські сльози, звихнену долю, зломане серце?“ Вона любила його горяче, але мала гіркий жаль до него за удар, який він спровадив на їх щастє.

Вона була молода, непорадна жінка, троха розпещена, на свій жіночий, невинний лад. Її мужа забрано, знищено їх домашнє огнище, сконфісковано майно. Без ніякої вини з її боку відсунули ся від неї її давні знайомі. Вона була налякана, прибита, нужденна; розуміючи, що добре робити треба передовсїм дома, не дивниця, що воляла була поділяти долю з тими, що не журили ся ні політикою ні народом. Коли однак висловила се, лице дитини змінило вид, так що їй стало лячно. Вона ще не бачила на ньому стілько обуреня.

На місточку Іалярате не знати вже і половини тої оздоби, якою воно пишало ся за часів Вісконті і Карачіольо, а нещасні нові часи підтяли його хто зна чи не більше, як залізна рука Фридеріха Барбаросси. Але ще й там мож знайти давні затишні кутки, дома в благороднім стилю, як дім Долябеллі, а за ними простори в цілій дикій, природній свободі, самотні пустині широких як оком засягнути млак, порослих, як їх називають в тутешнім нарічю „el brug“, лободою. Хоч над містом нависла душна мрака і клуби диму з фабричних коминів, а по колюмнадах Бродетто увихаєть ся глота крикливих перекупнів і нахабних приказчиків, глибокої тишини Брутері не заколотить ні дим ні гамір; почувеш тут хиба запах мушкату і тимяну, бренькіт пчіл або лопіт крил.

Перед увязненем батька найщасливіщі дні її все щасливого житя зійшли їй на Брутері, а саме по тім боці, що лежить між сімома селами і звісна під назвою Градана ска або Мальпенса, бо ся часть млаки лежить найближше брам Іалярате.

Її батько приходив тут читати твори провідників духових своєї школи. або робити записки до тих імпровізованих бесід, що зворушували душі і будили розум містових робітників — ткачів, прядільників, склярів, ковалів і

кравців, що піддавали ся йому більше, як кому иньшому, бо він, сам уроженець Іаларате, промовляв до них тим дивним, звучним диялектом, зрозумілим лиш для мешканців колишнього *Castrum Sergium*. Долябелля був чоловік з високою освітою і академічними студиями; та проте місцевий диялект був йому дорогий, як і кожному Іаларатесови, задля своїх звучних самозвуків, виразних співзвуків і живих порівнянь. Одним із найтяжших закидів було як раз те, що він уживав у бесідах мови люду і противив ся науці иньшої мови в публичній школі. За те обожав його нарід і розумів навіть пів-дикий селях, що заходив до міста, аби продати сирій шовк, сіно, виноград і не розумів не то слова по італійськи, але навіть мілянського диялекту. „Отсим диялектом говорили в Леляно, в льомбардському Маратоні“ — відповів Долябелля своїм ворогам. „N' altera parola che il Cantò dirà.“

Але військовий трибунал признав сю відповідь бунтівничо-безличною і вона коштувала його грубо.

Пальма, хоч уміла читати і писати по італійськи, не говорила інакше, як диялектом і тому отся лобода, що вона так її любила з її сніжним запашним цвѣтом, була для неї, як і для народа, *el brug*. Вона все носила маленьку його галузочку на грудях; у тіснім місті він говорив їй про ціле безкрає море цвѣтів, про сьвіжий, сильний запах, про чисте синє небо, про яструбів і кань, що пливали в повітрі, про чайки і жайворонків, що гніздили ся в зелах і про заяців, що обгризали сьвіжі парости.

Її мама не заходила ніколи на Бруґеру; вона була з тих жінок, що їм поза вулицями весь сьвіт видаєть ся варварським і пустим. Тепер, коли Пальма лишила ся сама, вона ні за що не пустила би її в поле.

— Без батька ти могла би заблудити в тій страшній, дикій пустині.

— Я найшла би там дорогу серед найтеймнійшої ночі — відповідала Пальма.

— Хто показав би там тобі дорогу?

— А хто показує її мишам і кртиці?

Вона банувала за Бруґерою; зросла ся з її самотою, вольними, безкраїми просторами, солодкими, дикими пахо-

щами. Батько видавав ся їй королем отсеї пустині. Що рана і що вечера брала її, мати до невеличкої церковці Сан Петро, помолити ся за вязня. Їй здавало ся, що ніде не молила би ся так горячо, ні звідки її молитва не йшла би так легко до Бога, як із того просторого поля. Як раз у сю пору зіле цвило і в дрібоньких білих звіночках було повно меду.

Раз попросила хресного батька, аби взяв її до Іраданаски. Але він відповів: — Мати казала, що годі, серце. Не завдаваймо їй ще більше смутку.

І так вона не виходила з міста ні кроком, а довгі, єїрі, безутішні дні сходили їм марно, без звістки про батька. Лиш поліція навідувала ся до них коли хотіла, переймала листи з пошти, відмикала скрині, трохи не зазірала їм у рот.

— І їм ще дивно, що спокійні люди стають небезпечними анархістами — воркотів старий доброволець. — Гей, не за се ми борили ся під Чінкве Джьорнате, тай не про те говорив нам, пятому полкови повстанців, Іарі-бальді з балькону на Вія Арнедла!

Дівчина знала історію тодішніх часів на скрізь; в „шістьдесять шестім“ році згинув її дід і два його сини, і ніхто навіть не довідав ся, де вони спочивають.

Коли люди з „квестури“ проходили попри їх дім, вона з такою погордою і так ненависно гляділа на них своїми великими, чорними очима, що вони відгрожували ся їй і проклинали. „Отсю скажену суку час було би вже на мотуз той до гори“, воркотів бригадир. Але забивати дітей їм не було ще вільно, хоч, як запримітив бригадир, коли нищать гнізда гадюк, для чого не вибивати би нащадків соціялістів і антімонархістів. Загальне добро, казав, тут перше.

Одного дня довідали ся з часописей, що Долябелля утік із вязниці в Міляно, де він даром дожидав свого слідства, хоч тягали його раз-у-раз на протоколи, а потім знов замикали. Пальмі видало ся, що то сам ангел божий приніс отсю блаженну новину, зійшовши з неба по соняшнім проміню, як се було намальоване на старих образах Благовіщення. Вона мовчала, але вираз її лиця так перемі-

нив ся, що поліція, подвоївши сторожу довкола їх дому, говорила між собою: „Малий щенюк знає, де він ховає ся“.

Але ні вона, ні її мати не знали нічого і тільки над раном вони, притулені до себе, відважили ся шепнути одна до одної: „Ми щось почуємо про него; може навіть побачимо його; коли він живий, то певно зробить, що зможе, аби відвідати нас“.

А Пальма подумала: коли він справді видобув ся на волю, то певне прийшов на Бруґеру. Хиба її непроглядні криївки не були їм обоім добре відомі? Хиба-ж вони не обзирали підземні печери, пивниці зруйнованих кріпостей, відвічні земні проходи, зьвірячі ями випорпані в мягкій, пісковатій скалі? Хиба, лежачи безпечно у високих зелах, не можна було видіти на далекі простори, звідки надходив неприятель? О, вжеж; коли він тільки живий, коли справді видобув ся на волю, то верне неминуче на свою дорогу Бруґеру!

Особливо одно місце нагадала Пальма, що його були найшли обое: щось на подобу підземного льоху або тюрми видовбаної в якійсь засипаній кріпості чи форті, що поросла допухами і кропивою і щезала майже під захистом моря зелені. Вони випрятали її трохи, зладили лавочки з моху, і провели там не одну годину лїтньої спеки, захищені від сонця, що даром силувало ся вдерти в холодні, зелені сутїнки. Ось де зайшов би він певно, коли на правду втік. Їй не видавало ся зовсім неправдоподібним, аби він міг зайти так далеко і не впасти знов у руки. Вона привикла думати, що він може творити чуда. Пересвідчене, що він знаходиться на Бруґері, зросло у неї до того степеня, що вона мала почуте нещасного, малого пташка, що запертий у Іалярате в клітці тужив за рідною Бруґерою. Одної ночі, коли її мати, дрожачи вся від неспокою і втіхи, збудила її зо сну і сказала, що він справді знаходиться недалеко Іроданаски і має замір прийти перебраний попрощати ся з ними, заки втіче поза Альпи, Пальма не здивувала ся зовсім; вона була і так сего певна.

— Пальмо, слухай дитино — сказала мати не сьміючи

відітхнути. — Був тут Ідалічіо; каже, що тато знаходить ся на Брутері.

А! лице дитини засіяло з радості. Але се для неї не була несподіванка; вона своїм серцем прочувала на певне, що він прийде там скорше чи пізнійше.

Ідалічіо був мужик, що винаймав у них фільварок у Кардені, одним із доохрестних сіл, що лежали на краю Брутері. Був се простий, старого крою мужик, але серце мав золоте і за Долябеллів дав би покраяти ся на кусні, хоч заповідав усе, що проречисті бесіди його пана заведуть його колись у тюрму.

— Але ми не можемо ждати, аби він прийшов аж сюди, дитино — сказала мати. — Розумієш? Вони пильнують дому, як ока в голові. Тут схопили би його, як туркавку на гнізді. Ох, дитино, дитино!

І вона опустила руки на стіл, сперла на них голову і гірко заридала.

Лице Пальми захмарило ся. Ні, він не може прийти до дому. Його домашнє огнище вже вигасло. Воно подабало радше на сумну, понуру вязницю, де поліція заходила, коли хотіла, а звідки спокій утік, як сполохана пташка.

— Треба конче, аби хтось повідомив його, що тут йому заходити годі. Хиба Ідалічіо?

— Ні — відповіла Сільвія, хлипаючи від плачу. — Старий боягуз каже, що приніс нам відомість ради нас і нашого батька, але сам так напудив ся свого вчинка, що втік зі страху до свого брата, рибака в Ольмо. Казав, що трохи не вмер зі страху, коли батько виринув перед ним з темряви.

— І що-ж сказав батько?

— Лиш сі слова: Іди сказати моїй жінці і доньці, що я сиджу тут у безпечнім місці. До Іалярате прийду завтра в ночі за всяку ціну, бо треба мені втікати за Альпи.

— Без нас утікати за Альпи?

— А вже-ж, дитино. Там його одинокий ратунок. Коли тут лишить ся, вони зловлять його скорше або пізнійше і запруть назад у темницю.

— Правда.— І лице Пальми покрила отся передчасна повага старости, що є наслідком великого терпіня.

В городі хлюпотіла вода, тикав годинник і здавалося, всі таємні звуки чутні нічю по старих домах, пооживали і розходять ся серед нічної тишини. Пальма сиділа на постели з широко отвореними очима і біль схопив її за серце.

— Я піду — сказала врешті.

— Ти — на Бруґеру?

І нещасна молода мати зайшла ся плачем на ново, благаючи помочи Мадонни, бо біль, який терпіла, переходив її сили.

— Цить, мамо; ще люди з улиці почують — сказала дитина. — Так, я піду. Я знаю Граданаску так, як ти знаєш свою лавку в церкві. Він сидить у тій старій ямі; се зовсім певне.

І врешті стало ся, як хотіла, а Сільвії Долябелля видала ся вона такою студеною і чужою, що сказала до Пальми: — Ти якась така, ніби бронзова статуя; до тебе притулити ся, то так немов би взяв оберемок дерева.

Цілу отсю ніч ні вона ні Пальма не зажмурила ока. Що хвиля здавало ся їм, що він надходить, що чують торканє у віконницю, чийсь хід по каміню. Однак чули лише, як капала вода з цівки в огороді, як чиркотіли коники в траві, або містові годинники звонили годину.

Сон утік із Пальминих повік безслідно. Вона гляділа широко отвореними очима на червоні, заплакані очі матери, що горіли нетерплячкою і неспокоєм. Вона була бліда як стіна, але на її лиці знати було, що готова на все. О четвертій годині вже стояла убрана до дороги. Мала на собі звичайну, з домового полотна спідницю. Коли припала ще собі яскравий, різнобарвний фартушок і закинула на голову велику червону хустку, кожний забожив би ся, що вона сільська дівчина. Вкінці взяла деревляні ходаки, а під паху взяла фляшку вина і бохонець хліба. Вирвала ся врешті нетерпеливо з обіймів матери і зі щокми, ще мокрими від сліз матери, не своїх, вийшла тихцем крізь дверцята в огороді на самотний, брукований заулочок.

Вона ціла тремтіла щастем, ніби випущена з неволі горличка. Адже-ж ішла на зустріч своєму батькови, йшла побачити ще раз запашні, цвітисті дуги. На сьвітї була пільма, що заповідає схід сонця. Ні на вулиці, ані далі на площі не було живої душі. Ніким не бачена і не спинена вона вийшла найблизшою дорогою за рогачку і помандрувала добре знаною дорогою до Граданаски. Від часу до часу зустрічала якийсь віз або фіру запряжену волами, наладовану овочами, сїном, бляшанками молока, або мітлами з полину, що ріс купами на Граданасці. Але ніхто не зачіпав її, от собі мале дівча в жовтій хустині на голові і плечах. Свитало, коли вона добила ся на широкий вільний степ. Зоря золотила вершки альпейських гір, коли побачила перші знайомі дикі зела. Вона впала коло них навколїшки і почала говорити „Отчєнаш“. Потім цілувала листочки, ті дорогі, так давно не бачені листочки.

Далеко, як оком глянути, вона бачила лише самий-саміський „бруї“, що розстелив ся широким, непроглядним, рожевим і зеленим, білим і пурпуровим килимом і мінив ся хвилями тїни і сьвітла; широкий здавав ся, як те море безкрає, лиш далеко-далеко на краю мріли покриті снігом верхівя Апенїнського підгір'я. Повіяло на неї запашним, солодким леготом. Серед тишини чути було ніжну, добре знайому музику пчїл, що гули тисячами над кашкою і дикою конюшиною. Високо на небі плили звільна білі облаки і висїв недвижно ястріб, ніби пришпилений у блакиті.

Серце дитини защеміло; сльози, що не виступили навіть на вид розпуки матери, пустили ся їй нараз по щоках горячим, рясним потоком. Вона стояла по пахи у високім, буйнім зілю і цілувала його ще раз і ще раз. Потім зібрала, як тут кажуть, відвагу в жменю і розглянула ся за непоказною стежечкою, що вела до знайомої печери. Ішла обережно, ховаючи ся за густе бадилє, подібно як ховаєть ся заяць і перепелиця, куропатва і ласичка, земна сова і крілик, і всі тровлені, переслідувані звів'ятка.

Довкола не видно було живої душі; тепер не була пора жнив і косовиці, ні ловів; коли могла тут здибати кого, то хіба яку стару бабу або діда, що вийшли за печерицями. Як далеко оком засягнути, видно було лише

траву. Милями і милями сама трава, що дрімала під соннішою спекою. Вона ще ніколи не була тут сама. Все був тут з нею батько, а він зріс ся з Бруїєрою від дитинства. Пальма не мала тепер иньшого провідника крім памяти, а степ був рівний і монотонний, як африканська пустиня. В своїй дитячій простоті вона аж тепер, побачивши його на власні очі, пізнала, яке трудне припало їй завдане. Вона зовсім не знала, чи отсі руїни лежали на північ, чи на полудне, чи на схід, чи на захід. Ішла все в слід за батьком, а про решту не дбала. Лиш далеко-далеко бачила стару, округлу вежу. Пригадала собі, як батько казав їй, що отся вежа була колись columbarium, голубником, а тепер гніздили ся там дикі птахи. Пригадувала також, що коли йшли до печери, отсю вежу мали по лівім боці, але все чорніла ся вона далеко-предалеко на червоних просторах степів. Звернула отже в право, у противний бік від голубника. Збирала всі сили, продираючи ся крізь густі корчі, що уперто заступали їй дорогу. Однак зродила ся в ній сьвідомість, яке надмірно важке було її завдане. Руїни були праворуч від голубника і майже в тій самій лінії, що він. Більше ні на що і ні на кого не могла числити.

Коби так бодай пса мати при собі! Так щож! Їх пес, іспанської породи хортік, старший від неї на чотири роки, згинув зараз в місяць після увязнення її батька. Коли би він лиш був з нею, бідний, дорогий, добрий Моріно — при його помочи було би значно легше віднайти дорогу. Пустиня, тишина, яскраві барви, безконечні простори трави, що тягнули ся десь у безвісти, почали наповняти її серце трівогою і завертати їй голову.

Вона йшла і йшла, аж ноги почали під нею подавати ся від утоми і її хід ставав щораз то більше непевний. Корчі були подекуди тверді і тернисті; розгортаючи їх руками, вона покалічила ся до крови. Сонце стояло вже високо і пекло її крізь грубу хустку і буйне волосся так, що її розболіла голова. Коли сиділа в своїм малім, білім ліжечку, віднайти батька здавало ся їй дрібницею. Аж тепер почула, що се не така то дуже легка справа. Показало ся просто, що вона, хоч сама ще того добре не знала,

заблудила на тих степах. Вона присіла на хвилину в траві, вщипнула крайчик листка і зіля. Вина не кушала; воно було для неї. Недалеко протікав струмочок, ледви значний від посухи, але чистий. Вона напилася з нього, зачираючи воду долонями. Довкола, над нею і над квітами кашки гули пчолі. Отся мила, весела, відрадна музика розігнала її тривогу. Крім отсего шелесту повітря було зовсім спокійне. Здавалося, що небо й степ не мають краю. Містові вежі і дахи давно вже щезли під овидом. Лише на півночі світила ся біла лінія альпейських снігів.

Вона пригадала собі, як мама, абивилічити її з Ірадана, оповідала не раз історію про малого хлопчика, що заблудив на Ірадана; його знайшли неживого аж за три дні, нашукавши ся чимало, а сліди показували, що він ішов усе в один бік, як осел у кераті, аж поки не впав і не згинув.

Але її піддержувала непохитна віра і вона сказала до себе: „Він не має на кого більше надіятися, хіба на свою малу дівчинку“. І відкинувши з голови хустку, бо сонце стояло просто над головою, розглянула ся довкола по степі, що далеко по краях мінився чистими барвами опалю і аметисту.

Коло її ноги стрибнув молодий заяць, у блакитах плавала каня, в базнику сьпівав покрупивник. Вона чула його сьпів, але самого не бачила. Почула, як щось здавило її за горло і очі напучнявили слізми. Де він саме? Чи в землі під її ногами? Може коло онтої купи червоного цв'іту? Далеко, чи близько? Де заховані отсі руїни? Хіба спитати би кртиці? Або бистрозорого сокола, що літає високо і все видить?

Вона побачила заспану сову, що своїм звичаєм придулила ся під сивим, як вона сама, бадилем полину і дрімала. Витягнула руки, аби погладити її. „Кудю мені йти, дороженька сово? Ти мабуть знаєш, бо видиш у ночі!“ Але сова, недобра і застрашена, що будять її в білий день, не відповіла нічого, лише поплентала ся в гущу і задрімала під иньшим корчем полину. Тепер було вже однако, де було се місце, що вона його шукала. Голубник, що стояв на північній боці степу, вже щез їй від давна з очей

і вона йшла, куди ноги несуть, шпотаючи ся щораз частійше по ґрубім, запутанім коріню базнику. Раз пошпотала ся на гадину, що подабала достоту на корінь; гадину засичала, але на тім і скінчило ся. Їй прийшло на гадку, що так може ходити годинами, днями, неділями і не наблизити ся до печери ні на крок. А тимчасом, коли його не віднайде, він може ще сеї ночі прийде до Іалярате і попадеться ся в руки поліції!

На її рожеве, горяче личко виступили краплі студеного поту. Їй хотіло ся скрикнути на весь голос, але затиснула зуби і мовчала. Хоч дитина, знала, що скоро не переможе себе, жде її нехибна загибель.

По сонцю догадувала ся, що було вже з полудня. Мандрувала вже так кілька годин; тимчасом бідна її мати заводила і молила ся дома, числячи хвилі на годиннику!

— Гей! Не мала я серця для неї! Я була для неї недобра! Тільки мені було гадки, що про него! — сказала собі тепер Пальма, каючи ся гірко. І перед її очима стала її маленька постіль, над постелею сьвячена шутка, старий, затишний, зелений огорог у тіни камінних мурів, сива кіточка, вечірня година, великий корч центіфолії в старій, синій, Савонській вазі — і всі а всі ті дорогі предмети, що їх уже може більше не побачить.

— Ах, коби лише його уратувати — думала — коби його спасти яким чином! А там нехай її і мертвою домів віднесуть. Гадка, що коли його ніхто не перестереже, він готов ще сеї ночі пійти до дому, мучила її ніби ніж, коли його обертати в отвертій рані. Яка вона була нерозумна, думаючи, що зможе найти дорогу на Іраданаску! А про те кому-ж було йти, як би вона була не пійшла? Правда, міг пійти Ідалічіо; але що-ж? Ідалічіо напудив ся, утік із самолюбства до Ольма, вирік ся свого пана в непевну годину.

Була тепер третя година з полудня, скварного, літнього дня. Пальма не знала певне, котра година, але догадувала ся. Минуло вже десять годин, як вона вийшла з дому. Почуте самоти і безсильности налягло її душу оловом і пригнітало її до землі. Була втомлена до крайности, впала як підхромлене ягня і заснула в бурянах; від великої

втомі не було у неї навіть сили подумати про страх і неспокій. Виспала ся здоровим, спокійним сном на теплім піску, а густе бадиле хоронило її від сонця. Вона роззула ся з тяжких, твердих ходаків і розгорнула ся з суконного кинтаря. Посеред тінистого зїля сьвітила лише її біла, домашньої роботи спідничка, ніби біла пляма. Вона звернула на себе увагу шандаря, що перебиваючи ся з трудом на кони через густі буряни, пас довкола бистрими очима. Він виїхав ще з одним із бараків на Кашінале шукати Лелія Долябеллі.

Він підїхав ближче до місця, де, зложивши голову на піску, витягнувши маленьку ніжку на соняшну спеку, лежала сонна дівчинка. Побачив фляшку вина. Ага, подумав; її післали занести йому їду і передати лист! Зіскочив з коня і станув біля неї. Був родом з Іалярате і пізнав відразу доньку втікача. Приступив ближше і взяв її за плече.

— Вставай, bimba mia.

Прокинувши ся нагло з глибокого, спокійного, благодатного сну, Пальма не знала одну хвилю, де вона і хто до неї говорить. Сонце слїшило її очі; в ушах гудїло гране пчїл. Шандар штовхнув її безцеремонно ногою.

— То ти донька того злочинця? — сказав, термосьячи нею сильно. — Ідеш до него? Добре.

Тепер вона зрозумїла. В тій самій хвилі, як вернула їй сьвідомість, пригадала собі, що має мовчати.

— Кажи! — гукнув злобно, вдаряючи затисненим п'ястком по держаку шаблї. Вона мовчала.

Над бурянами блискали гвери і відзнаки його камратів, що брили коням по голови через зелене море. Він зложив долонї коло уст і закликав їх.

Вони приїхали, як могли найскорше крізь корчі і зїле.

— Бачите — сказав їм — се донька Долябеллі. Вона знає очевидно, де він сховав ся. Лише мала завзяла ся і не хоче сказати.

Він потермосив нею знову.

— Де твій тато, мала? — сказав один із тих, що сьвіжо приїхали. — Скажи лише, а ми тебе пустимо. Ми знаємо, що він на Брутері. Твій упір нічого йому не допоможе.

Однак ні камінь, ні пень не слухав би більше рівнодушно їх слів.

— Вже я тобі розвяжу твій язичок, мала відьмо — сказав перший шандар. І піднявши фляшку, відоткав її, понюхав, поконтував, а відтак потягнувши довгий лик, передав її товаришам.

Коні гребли ногами, порскали, обганяли ся від мухи, що тяла немилосерно; сонце сипало з неба жаром; шандари були вже від кількох годин на спеці і їм не хотіло ся гаяти тут часу з малою бунтівницею, що мовчала, як різьблений з каменя Ісус.

— Ходи з нами, ми вже там тебе висповідаємо — сказав перший шандар, і виймивши з кишені в spodнях кусень грубого мотуза привязав її за праву руку до стремена.

Але у другого відозвало ся серце: він згадав власні діти.

— Як поволочиш так її по бурянах, то випреш із неї дух — сказав. — Адже-ж то малий дівчур, нема на що дивити ся.

— Вже вона буде співати, не бій ся, — сказав перший з проклоном.

Але Пальма мовчала.

— Слухай мала, — сказав до неї другий шандар, — скажи мені лише, де твій тато, а я завезу тебе на кони наперед себе до міста. Ніхто тебе ні пальцем не кине. Поїдеш собі вигідно, а на вечір будеш дома.

Вона могла була сказати їм, що не знає, де її батько, але вони були-би їй не повірили і найліпше було по prostu мовчати. Була се ще єдина ясна гадка, що сьвітила ся серед кромішньої пітьми її страхом запоморченої голови. Їй не вільно сказати ні словечка. Що-небудь могла сказати, вони могли се відтак звернути проти него.

Над нею стояли три уоружені вояки і три неспокійні коні. В яркім сьвітлі вони здавали ся великанами. Рожеві і пурпурові простори степу подавали на огненне море. Де був її батько? Його могли задріти кожної хвилі і схопити. Гадка, що його жите висить на волоску, відобрада їй почуте власної небезпеки.

— Перекинь її навперед себе через сідло, коли не хочеш, аби я займив її перед конем як безрогу, — сказав шандар, що знайшов її, до того, що уважав варварством гнати її такий сьвіт привязану до стремени. Другий шандар почувши се, схилив ся і взявши одною рукою за праве рамя, а другою за обшивку від спідниці, посадив її перед собою на сідлі.

— Держи ся руками за гриву, коли не хочеш упасти! — сказав до неї і всі три рушили степом, повільною ходою в той бік, де тамтого віку стояв великий молочарський хутір і ще до нині зветь ся Кашінале, хоч тепер стоїть там один баталіон інфантерії в бараці, що лежить сам один серед глухої Граданаски. Годі їхати скоро через буряни, що сягають подекуди коням по пахи. Коли-би були їхали швидче, вона була-би упала, бо зі страху, голоду, гризоти і надмірного зворушення в голові їй шуміло як у млині. Жартуючи і глузуючи зі свого камрата, два шандари їхали поволи наперед, а третій, з вагою, їхав за ними, взявши правою рукою дівчину за сорочку, аби на всякий випадок не зіскочила з коня і не втікла. Чути було на переміну раз глухий стукіт кінських копит по сухій землі, то знов шелест ломаного і молоченого бадилля, фуркіт сполоханих птахів, звенькіт ланцюшків, трензель і шабель.

Вона на хвилю зомліла; сонце пекло її в карк, томив її смертельний страх, спека і спрага, аж в кінці запала в нетяму.

Коні ішли далі і далі, то підбігаючи де можна було, то пробираючи ся з трудом крізь гущавину. Минуло зо дві години від хвилі, як її знайшли, заки добили ся до межі і першої сторожі колишнього фільварку. Люди були зігріті, втомлені, голодні і недобрі. Той, що віз її на сідлі, кинув її просто на землю, аби ударом до каменя привести її до сьвідомости. Інші хлюпнули їй на лице трохи води з бочки, що стояла на подвірю. Шандар, що знайшов її, приступив до неї і звязав їй руки з заду. Відтак штовхнув її в плече. „Вставай, бунтівниче насіне!“ сказав. На подвірю стояло кілька вояків; вони приглядали ся

тому байдужно. Він лишив її півмертву на каміню, а сам пішов здавати справу з сьогоднішньої роботи.

Вона все ще лежала без пам'яті; ціле тіло її напухло і боліло від довгої, не вигідної їзди. Лежала на боці з руками звязаними з заду. Була мокра наскрізь від води, що її нею зливали. На лице сідали роями москити. Спідниця, поплямлена всіма можливими барвами з мокрого степу, облипла грубо піском.

Її полишено так саму, на каміню, ніби вязку сіна або хворосту; не було небезпеки, аби вона могла увільнитися сама.

За хвилю надійшов її опікун, взяв її за руку і шовхнув, аби вставала. Потім займив її навперед себе до середини будинка, до малої, голої комнати, перед своїх старших.

Вона храмала і шпоталася і з трудом держалася на ногах. Їй здавалося, що у неї всі кісточки перебиті і всі нерви пошарпані до крові.

— То ще мала дитина, — сказав комендант карабінерів з дивом. — Чи ти донька Лелія Долябеллі? — спитав її ласкаво.

Пальма мовчала.

— Чому не відповідаєш?

Вона ні пари з уст.

— Чого ти ходила на Бруїєру?

Вона не відповідає.

— Знаєш, де твій батько?

Вона не каже ні слова.

— Ми приневолимо її говорити, — сказав офіцер, стративши терпеливість, хоч усе ще не виходив з дива і дивився на неї зі співчуттям. Вона була така мала, сповіряна і пририта, така нужденна, ніби який мізерний заячина, спосочений кров'ю матері. Видячи, що вона ледви стоїть, він попросив її сідати. Вона упала на кам'яну лавку, що стояла біля неї. Подавала що найбільше на купку мокрого, закровавленого листя.

— Коли будеш така уперта, покараю тебе, — сказав. Потім усякими допитами, доказами, погрозами і намовою силував ся видобути з неї слово, однак даром.

— Вона умре або вбожеволіє, але не скаже нічого, — подумав.

Шандар, що зловив її, стояв випростований біля неї і всміхався побідно. Він казав своєму капітанови відразу, що вона не буде говорити.

— Візьміть її геть! — сказав врешті старший, знетерпеливлений до крайности. — Запріть її в тюрму. Нехай її жінка пообзирає; може несе яке писмо, який бунтівничий плян. Потім розв'яжіть її і лишіть самою. Темнота і голод розв'яжуть їй язик.

Сі прикази сповнено буквально. Жінка обшукала її скрізь і не найшла нічого. Потім убрали її як-не-будь знову. Врешті розв'язано їй руки і полишено. Так лежала на вогкій, цегляній долівці. Потім заперли за нею двері і замкнули з надвору на засув. У середині запанувала кромішна пітьма. Вона не бояла ся темноти. Привикла в малку спати без сьвітла. Але темнота отсега страшного льоху не подавала зовсім на лагідну, привітну темряву, що панувала дома в її малій, дорогій комнатці, де над постілю висіла кропильничка зі сьвяченою водою, а зараз у сусідній комнаті спали її родичі.

З горла раз за разом тиснули ся їй зойки до уст, але вона здержала себе встромивши в рот пальці, аби придержати збунтований язик. З її крику вони не дізнали-би ся нічого, се правда, але вона чула, що її крик не приніс би чести її батькови а додав би відваги ворогам. Минала година за годиною, а до неї не долетів ні один звук, бо темниця лежала на краю будинка і притикала до стайнів. За неї всі забули. В очах тих, що її зловили, вона була більше, як нічим, — чимось ще менше важним, як сверщок або саранча. Що кому до того, чи вона, донька бунтівника, анархіста, зсуне ся в тій темниці з глузду, або й умре зі страху? Такий дідьчий накорінок найкрасше затолочити, аби і сліду не було. Комендант, що заінтересував ся ще найбільше її упором, грав в карти і забув про неї. Що з того, коли дитина революціоніста, таке сьміте, згине зі страху, заклують її скорпіони, або з'їдять

щурі? Своїм злочинним упором вона заслужила собі на таку долю.

Вона лежала на каміню, витягнувши перед себе руки і поклавши на них голову. Силувала ся не думати про ті всі страшливі, незнані почвари, що могли повзати і лазити коло неї; а в тім її батько був-би сказав, що те все, то „мала дїтвора природи, подібно як і вона сама“. Все-ж таки людському духови годї позбути ся зовсім того почуття тривоги, що викликає в нас крімшн тьма і неволя в незнайомім місці. Для малої дівчини се просто неможливо. Вона чула, що її виски били як молоти, що вона близька смерті або ще чого гіршого.

В заржавілім замку застогнав ключ і на неї засьвітив сніп проміння. Була се жінка, що прийшла спокушувати її.

— Скажи мені, що знаєш, а будеш мати чого душа забагне. Води і вина, кілька сама схочеш; а до рана будеш у мами дома. Хто-ж то видів бути такою упертою?

Висланій до неї жінці поручено не жалувати ніяких трудів, ні погроз, ні намови, аби її спонукати до зізнання, однак усе те не здало ся нінащо. Дитина мовчала, як німа. Ціле тіло, побите, напухле і задеревіле, боліло її немилосерно. Голову їй запоморочило, в горлі висхло; всеж таки вона не забувала про свій найвисший, одиникий обов'язок: мовчати як камінь.

— Таке мале, а яке уперте, неначе ослиця! Здало-би ся протріпати тебе здорово.

Пальма ледви чула отсі слова. В ушах її шуміло, неначе тисячі тисяч роїв пчіл на Бруґері. Розлючена жінка вхопила лямпу і вийшла, запираючи знов двері з надвору. І ще раз обняла її непроглядна темнота. Мучив її голод і спрага; ніколи до тепер в житю не бракувало їй нічого, ніколи ще не зазнала несповненої забаганки. Тепер умирала з голоду, нутро палила їй горячка від спраги, її томили всякі неказані болі.

Жінка увійшла знову і принесла з собою хліб, юшку, овочі і збанок води. Поклала те все перед Пальною, але так, що вона не могла того досягнути. — То все твоє, коли будеш говорити.

Пальма зажмурила очи, аби нічого не видіти і заперечила рухом голови.

Жінка вийшла на годину, а потім вернула знову, приносячи покус у руці. „А тепер будеш говорити, що?“

Пальма заперечила головою. Голод і спрага знущалися над її нутром, як голодні вовки, але вона не подавала ся.

— Гріх не слухати власти, — казала жінка бригадира. — Твій батько неуцтивий, бо підбурює один стан проти другого і не слухає закона.

Пальма підняла в гору очи, що блиснули гнівом; однак не відповіла ні слова.

— Ходи, ти певно хочеш пити, — сказала жінка-покуса. І наповнила принесену зі собою склянку чистою, студеною водою.

Все тіло дитини задріжало і скорчило ся від великої спраги, але вона затулила очі долонями, аби не видіти води.

— Ти мала гадюко! — скрикнула дико жінка. — Почекай, небого! Тебе вкинуть у студню і так напеш ся, аж тріснеш. Іду сказати се комендантові. Студня на подвірі бездонна. Кажуть, що сягає аж до середини землі.

По тілі дитини перебіг мороз від голови аж по п'яти, але вона не промовила.

— Слухай, — сказала жінка бригадира ласкавим голосом, — ніхто від тебе не вимагає багато. Скажи лише, де твій батько, а зможеш наїсти ся до сита, виспиш ся в постели моєї доньки, а рано вернеш до мамі і вона похвалить тебе. От нещасна; мужа стратити мусить, нехай же бодай потішить ся дитиною.

Аргумент був хитрий і досадний, але Пальма була безпечна перед його софізмом. Не відповіла нічого. „Бідна мати!“ подумала, але уст не відтворила.

Жінка пробувала всіх способів намови, аж врешті зрозумівши, що нічого не вдіє, а на випадок успіху ждала її похвала і надгорода, кинула на Пальму склянку з водою, розбиваючи її на шматочки, а благодатна струя води розплила ся без пожитку по одязі дитини і по долівці.

Пальма мовчала.

— Бодай ти застигла на місці, завзята почваро! — скрикнула жінка в лютої. — Досвіта повилазять зі своїх нор скорпіони просто до тебе.

Потім вийшла затріснувши за собою двері і знов ключ заскреготів у заржавілім замку.

Дитина одеревіла зі страху, обернула ся на бік і хлинула язиком розливу на долівці воду; але могла засягнути так мало, що спрага радше зросла, як затихла; притім кавальчики побитого скла порізали їй губи. Вона з трудом підняла ся на коліна, а відтак устала на ноги. В темноті блищала крихітка благодатного сьвітла. Був се місяшний промінь, що зазирає крізь вузьку шпару закратованого вікна. З надвору зайшов її солодкий, дикий запах цвітучого степу. Лагідне сьвітло і привітний запах збудили її приспану сьвідомість, зміцнили її приголомшену голову; вона думала, не без крихітки надії, яким чином видобути ся з тої самоївки?

Діра отся не була ширша від вовчої ями і від її голови до неї було що найменше два метри. Вона знала, що від шандарів не може надіяти ся ніякого милосердя. Таких вязнів, як вона, не хоронять ні молодість ні старість. Усе що робить поліція, робить добре, а коли хто умре у вязниці, дослідів за ним не роблять. Перший ліпший цирульник готовий підписати сьвідоцтво, що той а той помер з такої або иньшої природної причини або хвороби.

Пальма наслухала ся про такі річи чимало від молодих людей, що заходили до її батька. Хоч як молода, вона знала, що від своїх катів, хоч її увязнили безправно, не надіяти ся їй помилювання. Вікно виглядало страшно вузьке, але вона була вельми струнка, а її мокра, льняна спідничка облипла до неї тісно.

В казни не було що приставити до вікна; стіни і підлога були зовсім голі. Але в самій стіні намацала ямки і горбки від каміня, що відставало, або випало, а в однім місці був зелізнй скобель. Вона вчила ся гімнастики від батька, але тепер так зіслабла з утоми, напруження і голоду, так дрожала від страху, нужди і поневірки, що ледви мала силу долізти до стіни. Врешті не знала, що

там може бути по тім боці; лиш по запаху зіля догадувала ся, що вікно виходило на вольний степ, але не знала того на певно.

Вона знала однак добре, що тут, де була тепер, не надіяти ся їй ні змилювання ні ратунку, що скорпіони мали би більше серця для неї, як її кати, і отся певність додала їй сили до надлюдського зусилля. Вона стала пальцями на перший камінь, що виставав, а ніхтями вхопила ся за другий над головою. Так підняла ся, аби досягнути скобля, а вилізши на него підсунула ся до гори ніби жовна, що лізе горі пнем.

Її ніздрі захопили запах степового зіля, лице освітило місячне промінє. В неї вступила відвага. Вона силувала ся, обдираючи собі ноги і руки, досягнути вікна і виглянути на сьвіт. Побачила лише широкі простори Бруґери, що лежали тихо під місячним сяєвом. Але діра була така вузка, що вона втратила всяку надію пролізти крізь неї. Бояла ся, що впаде коміть головою. — Дій ся воля Божа! — думала — все-ж таки се ліпше, як лишити ся тут і згинуту в голоду і спраги. Бодай скінчить швидче і розчарує ворогів свого батька. Вона виставила наперед крізь діру голову а потім стиснула плечі, аби зробити ся як можна найтоншою. Врешті вперла ся в діру з цілої сили, не дбаючи, що калічить шкіру на плечах до крови. Ніяким чином не могла так обернути ся, аби зіскочити на ноги. Вона могла лиш пхати ся далі і випасти коміть головою, без огляду на се, що ждало її на долині. І так зробила. Коли вже колінами досягла рами вікна, кинула ся на осліп крізь діру. Її власна вага переважила і вона впала ніби той чоловік, що бере ся літати. На щастє під стіною лежала купа сухого базнику, що був гнучкий і подав ся під нею. Вона на хвилю стратила память, але не стало ся їй нічого, крім того, що пообдирала собі ноги на колінах і руки на ліктях. Розглянувши ся довкола побачила, що між нею, а отвертим степом не було ніякої загороди. За нею і над нею темніли високі мури касарні, а перед нею був вольний степ. Чула гавканє псів по тім боці мурів. Збіджена і ледви жива зібрала останки сил і

перейшла через дорогу, що відділяла її від степу. В почуттю волі і від запаху дикого, дорослого бруґа вступили в неї нові сили. Вона бігла і бігла ніби малий, підхромлений коник, шпотаючи ся, піднімаючи ся знов і так далі на осліп через корчі і буряни, не дбаючи, що калічить ся і коле, під вражінем відзисканої свободи. Небо виіскрило ся, місяць підняв ся високо; минула може не одна година; вона не тямила. Нараз ноги подали ся під нею, і вона, не в силі зробити ні кроку сільше, упала вичерпана, ніби поцїлена каменем пташина. Але впала між буряни, а вони схилили ся над нею і заслонили перед людським оком так, що коли шандари виїхали в степ на здогін за нею, переїхали цопри неї кілька кроків і не заздріли нічого крім бурянів, що блискотїли в місячнім проміню.

„Ель Бруґ“ приняв її в свої обійми, неначе відплачучючись їй за її прихильність до него; і подохливі нічні звірята, що мешкали в бурянах, приглядали ся до неї цїкаво, не роблячи їй кривди. Рапавки співали нічну росу, мала брунатна сова ловила нетлі, в повітрі гули водяні пливачки. Дитина лежала без руху в нестямі, в зомліню, що подабало на смерть.

Коли на східнім краю степів почало свитати, надійшов вузкою, ледви значною стежкою між бурянами якийсь старий чоловік з мулом, що віз на хребті великі коші. Був се старий мужик з Кардано, Ідалічію. Йому стало жаль, що напудив ся і утік; роздумавши отже по дорозі, він вернув домів, узяв зі собою мула і вийшов під вечір на Бруґеру, а в ночі зайшов до криївки Долябеллі, що сидів у знаних руїнах, і перестеріг його, аби не вертав до Іалюрате, але як мога найшвидче утікав через Силібен до Швайцарії. Тепер, виправивши свого пана на північ, вертав до господарства в Кардано, наповнивши коші жовтим піском на випадок, коли би хто питав його, куди їздив.

Він не знав нічого про мандрівку Пальми, але коли переходив коло місця, де вона лежала, його мул схилив голову на долину, станув і заірзав. Він знав її добре, бо вона давала йому нераз хліба і моркви, коли зайшла до мужицької хати на краю степу, або коли сам властитель заходив з мулом до міста. Ідалічію знав добре, що його

мул мудрійший від него; поглянув отже в траву і пізнав дитину.

Догадав ся зараз, чого вона тут ходила. Вона тут виглядала ніби мертва, але він приложив свою мозолясту руку до її лиця і почув, що дихає, хоча живчик бив ся за слабо, аби його можна було чути.

Він стояв хвилину безрадний, потім висипав з кошів пісок, нарізав їнипом прип'ятим до пояса троха лободи, розстелив її рівно на хребті мула від коша до коша, узяв дитину легко на руки і поклав її на верха, ніби на постіль. Врешті кавалком мотуза, що мав з собою, перев'язав її для безпеки до карку мула разом з лободою.

— Вона все так розпадала ся за тим „Брутом“ — подумав — от сарака! Пустила ся шукати батька, тай заблудила.

Потім звернув до свого села, а з відти пустив ся поволи на вправці через степ до міста, не знаючи навіть про се нічого, що за нею розбивали ся на конях шандари. Їдучи так з трудом обік неї, аби не впала, крок за кроком, він тільки під полудне добив ся до рогачки в Іалярате. Він прикрив її лопухами від сонця і від мух.

— Везу внучку до шпиталю; на Іраданасці трафило ся їй нещастє; розбила голову і стратила від того пам'ять — казав стражникам на рогатці і припідняв трохи вязки бадилля, аби могли побачити, що везе людину.

Вони поглянули і пустили його, посмотривши для певности в кошах, чи порожні.

І так завіз її щасливо аж до їх старого, почорнілого, привітного дому при площі дефля Паска.

Коли вона прийшла до пам'яті, а се наступило не зараз, але аж по кільканайцяти днях, то лежала в своїм малім ліжечку під сьвяченою шуткою.

— Я не сказала ні слова! — скрикнула голосно. — Скажи йому, що я мовчала!

Сільвія Долябелля притулила уста до її маленької, пораненої ніжки.

З англійського переклав

Іван Петрушевич.